

СВОБОДА VS СТАБІЛЬНІСТЬ: ДИЛЕМА ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті ставиться завдання виявити провідні тенденції посткомуністичних трансформацій. Прийшовши до висновку, що такими виступають лібералізація та консолідація політичних режимів, автор звертає увагу на суперечливому характері їх взаємодії. Розв'язання дилеми посткомуністичного розвитку, яку народжує суперечність між свободою та стабільністю, пропонується через розбудову обороноздатної демократії.

Ключові слова: *посткомуністичні трансформації, демократизація, лібералізація, консолідація політичних режимів, обороноздатна демократія.*

Романюк А. И.

СВОБОДА VS СТАБИЛЬНОСТЬ: ДИЛЕММА ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье ставится задача выявить ведущие тенденции посткоммунистических трансформаций. Придя к выводу, что в качестве таковых выступают либерализация и консолидация политических режимов, автор обращает внимание на противоречивый характер их взаимодействия. Решение дилеммы посткоммунистического развития, которую порождает противоречие между свободой и стабильностью, предлагается путем создания обороноспособной демократии.

Ключевые слова: *посткоммунистические трансформации, демократизация, либерализация, консолидация политических режимов, обороноспособная демократия.*

Romanyuk O.

FREEDOM VS STABILITY: DILEMMA OF POSTCOMMUNIST DEVELOPMENT

The task bringing to light the leading postcommunist transformations tendencies is laid down in this article. The author, making conclusion that these are liberalization and consolidation of political regimes, turns one's attention to contradictory character of their interaction. The solution of postcommunist development dilemma, which give rise to the contradiction between the freedom and stability, is creation of defence capacity democracy.

Key words: *postcommunist transformations, democratization, liberalization, consolidation of the political regimes, defence capacity democracy.*

1. Демократичний прорив та ліберальний застій

Лавинний крах комуністичних режимів на межі 1980-1990-х років викликав „демократичну ейфорію” [1, с.11-15], яскравим проявом чого стало проголошення універсалізації західної ліберальної демократії як „остаточної форми правління” [2, с.134-135]. Наступні події, здавалось, підтверджували таке твердження. У нових конституціях посткомуністичних країн було задекларовано прихильність принципам вільного демократичного суспільства [3; 4]. Руйнація біполярної системи міжнародних відносин, у якій вільні країни протистояли комуністичним, суттєво вплинула на розвиток політичного процесу у „третьому світі”. Впали або почали еволюцію в напрямі західних стандартів автократичні режими „соціалістичної орієнтації”, які раніш отримували політичну, економічну (у багатьох випадках і військову) підтримку від комуністичних країн. З іншого боку, західні демократії, які у період холодної війни підтримували у країнах, що розвиваються, чимало авторитарних режимів (за умови їх антикомуністичної

спрямованості) відмовилися від цього і стали чинити тиск з метою їх демократизації. Ці обставини спричинили „безпрецедентний демократичний прорив” [5, с.16]. Якщо у 1989 р. в світі нараховувалося 69 країн з демократичним врядуванням (41% від загального числа політичних режимів) то через півтора десятиріччя їх число збільшилося майже вдвічі і у 2005р. досягло 123 (64%)¹ [6, с.105].

Проте, впровадивши у політичне життя мінімальні демократичні процедури (конкурентні вибори та формування на їх ґрунті урядової влади), більшість „нових демократій”² загальмувала демократичний рух, що викликало сумніви стосовно їх ліберального майбутнього. Л. Даймонд вказує, що сьогодні у світі спостерігаються дві *дивергентні тенденції*: зростання електоральних демократій та „застій у розвитку ліберальних” [5, с.18]. Гальмування розвитку демократичного процесу спричинило появу концепту „транзиту, що спинився”, який екстраполювався й на посткомуністичний простір. Чи відповідає цей концепт дійсності? Для відповіді на поставлене запитання скористаємось емпіричними даними моніторингових програм „Freedom House”.

2. Тенденції політичного розвитку посткомуністичного світу

За методологією програми „Freedom in the World”, яка моніторить стан політичних прав та громадянських свобод, ступінь лібералізації країн характеризується поняттями: „невільні”, „частково вільні” та „вільні”. Статус країни корелюється з характером політичного режиму: невільні країни визначаються як автократії, частково вільні тяжіють до визначення електоральними демократіями, вільні – ліберальними демократіями. Дані моніторингу „Freedom in the World” за 1989-2008 рр. свідчать, що в політичному розвитку посткомуністичних країн співіснують дві протилежні тенденції: *лібералізація*³ та *делібералізація*, за домінування першої (табл. 1).

Таблиця 1.

Процеси лібералізації та делібералізації посткомуністичних країн

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Вільні країни		3	9	6	8	10	10	10	10	11
Частково вільні	3	4	14	15	14	11	11	11	12	10
Невільні	6	2	2	5	6	7	7	7	6	7
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Вільні країни	11	12	12	14	14	14	15	15	14	14
Частково вільні	12	9	9	9	8	7	7	7	8	8
Невільні	6	4	4	4	6	7	7	7	7	8

Примітки: зміни загальної кількості країн зумовлені розпадом СРСР і СФРЮ (1991-1992), зникненням НДР (1990), розлученням Чехії і Словаччини (2003), відокремленням Чорногорії від Сербії (2002-2006), проголошенням незалежності Косова та визнанням цього більшістю провідних країн світу (2008).

Джерело: [7]

Якщо до повалення комуністичних режимів жодна з країн не була вільною, то тепер 14 з них (майже половина) мають такий статус. Більш ніж вдвічі збільшилася кількість частково вільних країн. У процесі посткомуністичних трансформацій скорочення невільних країн двічі доходило до критичної межі (у періоди 1990-1991 та 2000-2002 рр.), але потім їх число знов збільшувалося і у 2008-му досягло максимального рівня.

Крім лібералізації та делібералізації на посткомуністичному просторі, існують ще дві, дуже важливі для розуміння перебігу трансформаційних процесів, протилежні

¹ Після 2005 р. кількість електоральних демократій не збільшувалася.

² Під терміном „нові демократії” розуміються країни які набули демократичного врядування після 1974 р.

³ У даній роботі термін „лібералізація” вживається для характеристики процесу розширення політичних прав та громадянських свобод протягом усього переходу до демократії, а не як визначення одного з етапів переходу, як то у роботах Г. О’Доннелла і Ф. Шміттера [9] та А. Пшевського [10].

тенденції: *консолідація політичних режимів та посилення політичної конфронтація*. Не можна казати, що вони залишаються поза увагою дослідників, але при цьому спостерігається явне бажання до певного ототожнювання процесів демократизації та консолідації⁴. Політична консолідація є процесом зміцнення політичного режиму через згуртування політичної еліти (1-й етап) та усього суспільства (2-й етап) на ґрунті визнання певних інститутів, норм та принципів. Консолідації прагне будь-який режим, оскільки це надає йому стабільності. Але консолідація може здійснюватися як демократичним методом, так і авторитарним. За авторитарного згуртування політичної еліти відбувається навколо певного лідера (або лідерів) та запропонованих ним (ними) принципів, способів та засобів здійснення влади. Авторитарна консолідація нерідко схвально приймається громадянами, оскільки порядок (навіть авторитарний) краще, ніж хаос, якій у багатьох випадках продукують неконсолідовані електоральні режими. Демократична консолідація – це більш складний процес, бо вона не нав'язується „зверху”, а виникає внаслідок *домовленостей* між політичними силами щодо правил „політичної гри” та, потім, підтримки цих правил народом [8, с.74-75].

Консолідація політичних режимів виступає одним з головних критеріїв дослідження посткомуністичних трансформацій у програмі „Nation in Transit”, за методологією якої усі політичні режими поділяються на п'ять типів: „консолідовані авторитарні режими”, „напівконсолідовані авторитарні режими”, „перехідні врядування або гібридні режими”, „напівконсолідовані демократії”, „консолідовані демократії”. Данні моніторингу „Nation in Transit” за період 1997-2008 рр. унаочнили наступні результати (табл. 2).

Таблиця 2.

Процес консолідації посткомуністичних режимів

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Консолідовані демократії	7	7	8	8	8	8	8	8	9	9	9	8
Консолідовані авторитарні режими	3	4	3	3	3	4	4	4	4	5	6	8
Усього консолідованих режимів	10	11	11	11	11	12	12	12	13	14	15	16
Напівконсолідовані демократії	6	4	4	5	5	6	5	6	6	6	6	7
Напівконсолідовані авторитарні режими	3	3	5	4	4	3	6	7	6	5	5	3
Усього напівконсолідованих режимів	9	7	9	9	9	9	11	13	12	11	11	10
Неконсолідовані режими	6	9	7	7	7	6	6	4	4	4	3	3

Примітки: у даній таблиці не ураховується Монголія, яка не охоплена програмою „Nation in Transit”, у 1997 р. не аналізувалися політичні режими Югославії та Боснії, з 2003 р. політичні режими Сербії, Чорногорії та Косова аналізуються окремо.

Джерела: [12;13].

Більше половини посткомуністичних режимів вже консолідувалася (співвідношення між демократичною консолідацією і авторитарною є рівним), третина знаходиться у напівконсолідованому стані (тенденція до демократичної консолідації більш ніж вдвічі переважає тенденцію до авторитарної) і тільки три (10%) визначаються як „Перехідні врядування або гібридні режими”, тобто являють собою *неконсолідовані політичні режими*. Таким чином, поряд з лібералізацією консолідація політичних режимів є ще одною провідною тенденцією посткомуністичних трансформацій. Спробуємо з'ясувати як ці тенденції пов'язані між собою (табл. 3).

Таблиця 3

⁴ Навіть ті дослідники, котрі, керуючись концепцією цивілізаційного детермінізму, заперечують універсальну цінність ліберальної демократії, трактують авторитарну консолідацію як досягнення якості „керованої демократії” або (російське ноу-хау) „суверенної демократії” [11].

Порівняння процесів лібералізації та консолідації на посткомуністичному просторі

Країни	Статус	Країни	Статус
Консолідовані демократії		Перехідні врядування або гібридні режими	
Словенія	Вільна	Боснія і Герцеговина	Частково вільна
Естонія	Вільна	Україна	Вільна
Латвія	Вільна	Грузія	Частково вільна
Чеська республіка	Вільна	Напівконсолідовані авторитарні режими	
Польща	Вільна	Молдова	Частково вільна
Угорщина	Вільна	Косове	Не вільна
Литва	Вільна	Вірменія	Частково вільна
Словаччина	Вільна	Консолідовані авторитарні режими	
Напівконсолідовані демократії		Киргизстан	Частково вільна
Болгарія	Вільна	Росія	Не вільна
Румунія	Вільна	Таджикистан	Не вільна
Хорватія	Вільна	Азербайджан	Не вільна
Сербія	Вільна	Казахстан	Не вільна
Чорногорія	Частково вільна	Білорусь	Не вільна
Албанія	Частково вільна	Узбекистан	Не вільна
Македонія	Частково вільна	Туркменістан	Не вільна

Примітки: порядок розміщення у таблиці країн відповідає їх сучасному розташуванню на шкалі демократії, відповідно рейтингів їх демократизації за даними моніторингу „Nation in Transit 2009” [14].

Результати порівняння наводять на думку, що *на кінцевий рахунок консолідація визначає долю лібералізації*. Усі консолідовані демократії є вільними країнами, але не усі вільні країни є консолідованими демократіями. Незавершеність демократичної консолідації спричиняє відносну нестійкість тенденції лібералізації. На посткомуністичному просторі було п'ять випадків, коли за напівконсолідованих демократій статус країни погіршувався з вільного до частково вільного⁵, але *не було жодного випадку*, коли таке погіршення відбувалося за консолідованих демократій.

Подібна кореляція спостерігається й у автократіях. Окрім Киргизстану, усі консолідовані автократії є невольними країнами, але не усі невольні країни мають консолідовані авторитарні режими. Консолідовані автократії важко повернути на шлях лібералізації: щоб почався процес лібералізації авторитарного режиму у політичній еліті має відбутися розкол [9, р. 15-17]. Напівконсолідовані – легше, бо в них є відсутньою єдність політичної еліти.

Що стосується країн з „перехідним врядуванням”, то вони здебільше є частково вільними і включаються до списку електоральних демократій „Freedom House”. Але трапляються винятки. Грузія, маючи „перехідне врядування”, не була включена до нього у 2004 р.⁶ Не входить туди Боснія і Герцеговина, хоч вона має кращий рейтинг демократизації, ніж Грузія та Україна⁷. Україна взагалі унаочнює парадокс посткомуністичних трансформацій, оскільки за моніторингом „Freedom in the World” вона з 2005 р. є вільною країною, а за моніторингом „Nation in Transit” її політичний режим й досі не являє собою справжню демократію.

3. Український парадокс: лібералізація поза консолідацією

⁵ У 1992-му. – Естонії та Латвії, 1993-му та 1996-му – Словаччини, 2007-му – Чорногорії.

⁶ Виключення Грузії зі списку електоральних демократій було пов'язане зі спробою фальсифікації владою парламентських виборів 2003 р.

⁷ Не включення Боснії і Герцеговини до списку електоральних демократій зумовлено її поділом на Сербську Республіку і Мусульмансько-хорватську федерацію та міжнародним протекторатом.

Надання Україні статусу вільної країни було зумовлене суттєвим зрушенням у сфері громадянських свобод та політичних прав, що відбулося після „помаранчевої революції”. Стан громадянських свобод покращався на 2 пункти, електорального процесу – на 1,75, політичних прав – на 1 (за семизначною шкалою, яку використовує „Freedom House”) Стали вільними ЗМІ. Проте тенденція до авторитарної консолідації, яка набувала сили за президентства Л. Кучми, змінилась гострою конфронтацією політичних сил. Причому конфронтація відбувається не тільки між правлячими партіями та опозицією, а й всередині урядової коаліції. Спроба укласти між провідними політичними силами пактову угоду на ґрунті „Універсалу національної єдності” [15] не вдалася через гострі суперечності щодо зовнішньополітичних орієнтацій та культурного розвитку.

Екстраполюючись на державні інститути, конфронтація унеможлиблює їх нормальне функціонування та демократичний поступ. На рівні кучмівської пори залишаються якість врядування та судової системи, а також корупція. За висновками експертів „Freedom House” стан функціонування державної влади в Україні сьогодні майже вдвічі гірший за стан виборчого процесу, асоціативних і індивідуальних прав, більш ніж у двічі гірший за стан політичного плюралізму, політичної участі, свободи слова і переконань [16]. Україна перетворилася на країну, у якій „свобода набуває контури вседозволеності, а демократія помилково приймається за безкарність” [17, с.1], „де дозволяється відверто казати та робити все для розвалу держави, а остання лише сором’язливо понурює очі” [18, с.4].

Політична нестабільність, яку спричиняє необмежена раціональними рамками свобода, створює загрозу демократичному розвитку та існуванню незалежної Української держави. Якій вихід з цієї парадоксальної ситуації? Щоб відшукати його, звернемося до досвіду посткомуністичних країн, які успішно подолали шлях до ліберальних демократій, або впритул наблизилися до цієї якості.

4. Інший парадокс: обмеження свободи – шлях до ліберальної демократії

Більшість посткомуністичних країн, які зуміли набути якість ліберальних демократій або наближаються до неї, у перехідний період застосовували *обмеження свободи тих елементів, які несли у собі явну або потенційну загрозу демократичному розвитку*. У Естонії (1991), Чехо-Словаччині (1991), Німеччині (1991), Угорщині (1992), Болгарії (1992), Латвії (1992, 1994, 1995), Албанії (1995), Польщі (1997, 2006) були прийняті *люстраційні закони*, за якими колишнім комуністичним партфункціонерам та співробітникам (штатним та секретним) комуністичних спецслужб було заборонено обіймати посади в урядовій владі та судовій системі, висувати свої кандидатури на виборах до представницьких органів. У низці країн їм також не дозволялося займатися викладацькою (Болгарія, Польща) та журналісткою (Албанія, Польща) діяльністю, входити до керівництва державних банків (Болгарія) та акціонерних компаній, де контрольний пакет належить державі (Чехія). Не в усіх країнах ці закони однаково втілювалися в життя. Але ті країни, де вони діяли, більш послідовно й успішно просувалися до ліберальної демократії, ніж ті, де вони невдовзі були скасовані судовими органами (Болгарія) або фактично не виконувалися (Словаччина). Хоч люстраційні закони виклали багато критики з боку правозахисних організацій, Європейського Союзу та в процесі їх впровадження не обійшлося без перегинів, але вони сприяли оновленню політичної еліти, усуненню від неї осіб, що несли у собі потенційну загрозу становленню демократії. Про доцільність таких заходів яскраво свідчить приклад Росії, яка після приходу до влади колишнього полковника КДБ В. Путіна стала „першою і єдиною в світі державою спецслужб” [19, с.48].

Чимало прихильників ліберальних цінностей виступають проти обмеження на створення політичних партій. „Ліберальну демократію важко сумістити з заборонаю політичних партій, навіть коли мова йде про тоталітарні партії”, – вважають французькі політологи Ш. Деббаш і Ж.-М. Понтъє [20, р.317]. Проте історичний досвід свідчить, що

для транзитивних демократій свобода діяльності антисистемних партій є небезпечною. Пригадаймо хоча б те, що внаслідок нездатності захистити себе від тоталітарних сил сталася загибель Веймарської демократії у довоєнній Німеччині. Ураховуючи це, після Другої світової війни у Італії та Німеччині було заборонено створення фашистських та нацистських партій. Після краху комуністичних режимів їх приклад наслідували Естонія, Латвія та Румунія, які заборонили свої компартії. Натомість у тих посткомуністичних країнах, де компартії не перетворилися на соціал-демократичні та не були заборонені законом, вони стали серйозним гальмом на шляху демократичних реформ.

Оскільки переважна більшість посткомуністичних країн (14 з 30) є новоутвореними державами, консолідація демократії являє для них дуже важку проблему. Не сформованість політичних націй народжує конфронтаційний характер політичної системи. У ранній транзитологічній літературі можливість переходу до демократії за відсутності національної єдності взагалі заперечувалася [21, с.6-8]. Проте Естонії, Латвії та Словенії вдалося розбудувати стабільні плюральні та конкурентні політичні системи, але це відбулося через суттєві обмеження права набуття громадянства для мігрантів⁸. Можна скільки завгодно казати про недемократичність такого методу консолідації, але чи існував інший шлях демократизації цих суспільств в умовах, коли більшість мігрантів вороже ставилися до новоутвореної національної державності? Можна також дорікати покійному президенту Хорватії Ф. Туджману за „авторитарний стиль” керівництва країною, але не можна заперечувати його внесок у збереження її суверенітету та територіальної цілісності, організацію відсічі зовнішньої агресії та придушення внутрішнього сепаратизму, без чого утвердження сьогодні парламентської демократії у Хорватії було б навряд чи можливим.

5. Висновок: демократії мають бути обороноздатними

Без певного рівня свободи демократія є неможливою. Демократичною країна стає тоді, коли громадяни одержують право обирати владу за такого рівня свободи, який *дозволяє проводити вільні вибори*. Проте забезпечити загальновизнані сучасні стандарти політичних прав та громадянських свобод зразу ж після запровадження електорального механізму спадкування влади буває дуже важко (особливо в умовах посткомунізму). Зміст подальшого розвитку демократичного процесу становить розширення їх кола та забезпечення їм надійних гарантій, що потребує формування відповідного інституційного, нормативного та соціокультурного підґрунтя. Таке підґрунтя здатний створити тільки консолідований режим.

Головну дилему посткомуністичного розвитку народжує *суперечність між свободою та стабільністю*. Сутність цієї суперечності полягає у тім, що надмірне розширення меж свободи в умовах відсутності консолідації демократичного режиму, несе у собі загрозу демократії. З іншого боку демократичний розвиток унеможлиблюється тоді, коли консолідація політичного режиму призводить до скасування мінімально необхідного для демократії рівня свободи. Досвід успішних демократичних транзитів доводить, що *у перехідний період рівень свободи має бути адекватним соціально-політичній ситуації, яка склалася у тій чи іншій країні*. Для того щоб набути якості сталої ліберальної демократії транзитивні демократії мають бути *обороноздатними*, тобто вони повинні мати здібність обмежувати свободу діяльності тим елементам, що заважають демократичному поступу.

Само по собі обмеження політичних прав та громадянських свобод не свідчить про затримання демократичного процесу або про рух у зворотному напрямі. Й. Шумпетер слушно зауважив, що „зв'язок між демократією та свободою не є абсолютно жорстким і його можна змінювати” та „жодне суспільство не погоджується на повну свободу, навіть

---

⁸ М. Макфол нарікає, що деякі з нових режимів „одержали нових антиліберальних правителів, які обмежили право участі у виборах за етнічною ознакою” і в той же час відносять Естонію, Латвію та Словенію до тих країн, які „досягли рівня ліберальних демократій” [22, р.212, 231].

совісті та слова” [23, с.337]. Свобода не повинна вести до анархії: „Демократії не є анархіями”, – наголошує Ф. Шміттер [24, с.137]. Свобода також не повинна давати можливості для здобуття влади демократичним шляхом антидемократичними силами, як то сталося у Німеччині у 1933-му [25].

Кожен раз, коли ми стикаємось з обмеженням свободи, треба враховувати: 1) чим диктуються це обмеження; 2) чи відповідає їх рівень загрози демократії; 3) чи заперечуються при цьому ліберальні цінності; 4) чи скасовується внаслідок цього політичний плюралізм; 5) яким чином вони впроваджуються; 6) який характер вони мають; 7) на який термін розраховані. Якщо обмеження зумовлені об’єктивною необхідністю нейтралізації загрози демократичному врядуванню й їх рівень є адекватним цій загрози, якщо при цьому не заперечується орієнтація на розбудову вільного демократичного суспільства й не скасовується політична конкуренція, якщо вони впроваджуються легітимними шляхом, мають карантинний характер й розраховані на час, потрібний для вирішення складних проблем перехідного періоду, такі обмеження сприяють становленню вільних демократичних суспільств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / Ж.-Ф. Ревель; [пер. з франц.] – К.: Критика. – 2004. – 591 с.
2. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 134-148.
3. Конституції нових держав Європи та Азії / [упоряд. С. Головатий]. – К.: Українська правнича фундація; Вид-во „Право”, 1996. – 544 с.
4. Конституции государств – участников СНГ / Ин-тут законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. – М.: НОРМА–ИНФРА М, 1999. – XVIII, 736 с.
5. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – №1. – С. 10-25.
6. Романюк О. І. „Четверта хвиля”? До питання про місце посткомуністичних трансформацій в процесі демократизації сучасного світу / О. І. Романюк // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – №825. – Серія „Питання політології”, вип. 13. – Харків, 2008. – С.101-108.
7. Freedom in the World Country Ratings 1972-2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/uploads/fiw/FIWAAllScores.xls. - Заголовок з екрану.
8. Романюк О. І. Консолідація демократії та її особливості в умовах посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – №810. – Серія: „Питання політології”, вип. 12. – Харків, 2008. – С.73-83.
9. O’Donnell, G. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G, O’Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
10. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский: пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
11. Романюк О. І. Посткомуністичні трансформації: демократичний транзит чи полілінійність розвитку? / О. І. Романюк // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 796. – Серія „Питання політології”, вип. 11. – Харків, 2008. – С. 26-34.
12. Nation in Transit Scores 1997 to 2003 // Nations in Transit 2003. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. by A. Karatnycky, A. Motyl, A. Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. – P. 14-15.
13. Democracy Score Year-To-Year Summaries by Region // Nation in Transit 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/template.cfm?page=437&year=2008. – Заголовок з екрану.
14. Democracy Score 2008 Rankings by Regime Type // Nation in Transit 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.freedomhouse.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=242:nations-in-transit-2009&catid=30&Itemid=92. – Заголовок з екрану.

15. Універсал національної єдності // Урядовий кур'єр. – 2006. – 5 серпня. – С.5.
16. Freedom in the World 2008: Subscores [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/template.cfm?page=???&year=2008. – Заголовок з екрану.
17. Рахманін С. Однажды, пять лет спустя / С. Рахманін // Зеркало недели. – 2009. – 25 апреля. – С. 1-2.
18. Самусь М. БРИЗги боеготовности // Зеркало недели. – 2009. – 4 июля. – С. 4.
19. Лосєв І. В. Росія після відлиги: спогади про майбутнє / І. В. Лосєв // Наукові записки / Нац. ун-т „Києво-Могилянська академія”. – Т. 62: Теорія та історія культури. – К., 2007. – С.46-50.
20. Debbasch Ch. Introduction á la politique / Ch. Debbasch, J.-M. Pontier – Paris: Dallor, 1982. – XII, 472 p.
21. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1995. – №5. – С. 5-15.
22. McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – Vol. 54., No. 2. – 2002. – P. 212-244.
23. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1995. – 528 с.
24. Шміттер Ф. К. Небезпеки і дилеми демократії / Ф. К. Шміттер // Глобальне відродження демократії / [за ред. Л. Даймонда, М. Ф. Платнера]; пер з англ. – Львів: Ахілл, 2004. – С. 126-144.
25. Романюк А. Гитлер пришел к власти демократическим путем. Размышления политолога по поводу события, которое произошло 30 января 1933 года в Германии и его уроках / А. Романюк // Слобода (Харьков). – 1996. – 7 февраля. – С. 2.

© Романюк О. І., 2009.